

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ РОЗВИТКУ ФЕРМЕРСТВА В УКРАЇНІ

RESEARCH ON THE STATE OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN UKRAINE

УДК 338.43.02 (477)

DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.48-25>

Пронько Л.М.

к.е.н., доцент, доцент кафедри адміністративного менеджменту та альтернативних джерел енергії Вінницький національний аграрний університет

Гонтарук Я.В.

асистент кафедри аграрного менеджменту Вінницький національний аграрний університет

Ревкова А.В.

аспірант Вінницький національний аграрний університет

Pronko Ludmila

Vinnitsia National Agrarian University

Gontaruk Yaroslav

Vinnitsia National Agrarian University

Revkova Anna

Vinnitsia National Agrarian University

У статті проведено аналіз стану розвитку фермерських господарств України та визначено їхню роль у галузі сільського господарства. Проаналізовані основні показники розвитку фермерських господарств в Україні та виявлена відсутність кардинальних змін у їх динаміці, визначені основні чинники, що гальмують розвиток фермерських господарств. Доведено, що земельна реформа, яка може бути проведена в інтересах агрохолдингів, може повністю знищити фермерство в Україні. Розглянуті негативні наслідки діяльності агрохолдингів та обґрунтована необхідність розвитку фермерських господарств як однієї з головних умов соціально-економічного розвитку сільських територій та збереження продовольчої й екологічної безпеки держави. Досліджено основні стримуючі фактори розвитку фермерських господарств та напрями їх стимулювання шляхом розвитку кооперативного руху на селі для забезпечення ефективної діяльності малих підприємств.

Ключові слова: фермерські господарства, сільськогосподарський обслуговуючий кооператив, сучасний стан, кредитування.

В статье проведен анализ состояния развития фермерских хозяйств Укра-

ины и определены их роль в области сельского хозяйства. Проанализированы основные показатели развития фермерских хозяйств в Украине и выявлено отсутствие кардинальных изменений в их динамике, определены основные факторы, тормозящие развитие фермерских хозяйств. Доказано, что земельная реформа, которая может быть проведена в интересах агрохолдингов, может полностью уничтожить фермерство в Украине. Рассмотрены негативные последствия деятельности агрохолдингов и обоснована необходимость развития фермерских хозяйств как одного из главных условий социально-экономического развития сельских территорий и сохранения продовольственной безопасности государства. Исследованы основные сдерживающие факторы развития фермерских хозяйств и направления их стимулирования путем развития кооперативного движения в деревне для деятельности фермерств.

Ключевые слова: фермерские хозяйства, сельскохозяйственный обслуживающий кооператив, современное состояние, кредитование.

The article analyzes the state of development of Ukrainian farms and defines their role in the field of agriculture. The main indicators of the development of farms in Ukraine are analyzed and the absences of dramatic changes in their dynamics, the main factors that hinder the development of farms are identified. It is proved that land reform, which can be carried out in the interests of agrohholdings, can completely destroy agriculture in Ukraine. The urgent need for the development of agricultural service cooperatives as a condition for successful rapid development of farming, enhancing its competitive advantages, has been proved. The functioning of farms in modern conditions is accompanied by a number of problems. Particular attention is paid to improving the economic environment of functioning of farms, ways to improve production efficiency and their place in the agricultural sector of our country. The main producers of agricultural products in highly developed countries are farms. Currently, there are over 43,000 farms registered in Ukraine, although they have not received the proper level of economic development. The negative consequences of the activities of agrohholdings and the necessity of the development of farms as one of the main conditions for socio-economic development of rural territories and the preservation of food and environmental security of the state are considered. The main constraints on the development of farms and the ways of stimulating them through the development of cooperative movement in rural areas to ensure the effective operation of small businesses are investigated. The main problems that hinder the development of domestic farming and slow down its development are identified, as well as a number of practical recommendations for their elimination and improvement of the existing organizational and economic support of farming forms of management. The direct benefits of combining farmers in SOK are: confronting processing companies in monopoly setting purchase prices, saving on transportation costs, arranging for supplies and processing of large quantities at favorable prices.

Key words: farming, agricultural service cooperative, current situation, landing.

Постановка проблеми. Незаперечним н ині є факт наростаючої ролі фермерства як найперспективнішої форми господарювання в малому аграрному підприємстві, що має потенціал розширення підприємницького середовища та формування і стабілізації середнього класу в суспільстві. Водночас є низка стримувальних факторів розвитку фермерства, серед яких: обмеженість доступу до фінансових ресурсів, недосконалість законодавчої бази у сферах дозвільної системи та ліцензування, обмеженість участі в державних замовленнях, відсутність ефективної системи підготовки кадрів для здійснення підприємницької діяльності тощо. Проблема розвитку фермерства на даний час є досить актуальною, оскільки саме цей вид діяльності є локомотивом розвитку закритого циклу виробництва на селі та відродження тваринництва.

Дослідження проводилися з урахуванням розробленої урядом «Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати дослідження проблем і перспектив розвитку фермерських господарств знайшли відображення в численних наукових працях вітчизняних учених – В. Горьового, С. Чеботаря, Н. Дашевської, І. Яціва, І. Фурман та багатьох інших авторів [1; 3; 4; 9; 19]. Проте статистичний аналіз та визначення перспектив розвитку фермерства в Україні потребує подальших досліджень.

Постановка завдання. Основними цілями статті є аналіз розвитку фермерства в Україні, підходів до визначення «фермерського господарства», дослідження основних економічних показників розвитку фермерства в динаміці. А також

визначення перспектив подальшого розвитку фермерства в державі.

У процесі дослідження розглянуто особливості створення, функціонування та розвитку фермерських господарств, детально висвітлено основні проблеми та їхні особливості.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Відповідно до Закону України «Про фермерське господарство» Верховна Рада України прийняла Закон України (ЗУ) «Про селянське (фермерське) господарство» у 1991 р., що вийшов у 1993 р. в новій редакції. Цей Закон передбачає економічні, правові, соціальні передумови формування та діяльності фермерських господарств, гарантування прав на добровільне створення ферм поряд з іншими організаційними формами господарювання [1]. Саме з його прийняття розпочалося відродження цієї форми господарювання в Україні. Згаданий Закон, який втратив чинність, замінив інший – від 19 червня 2003 р. «Про фермерське господарство», з останньою редакцією від 1 травня 2016 р. [2]. Фермерські господарства мають виконувати низку соціально-економічних завдань. По-перше, у процесі ведення господарства виробляється потрібна кількість продукції та сировини з відповідною якістю. По-друге, під час виробництва сільське населення дбає про збереження довкілля. По-третє, специфіка ведення господарства створює своєрідні соціально-побутові умови діяльності й проживання населення [3]. Згідно зі ст. 1 ЗУ «Про фермерське господарство», воно є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону» [2].

За ст. 114 Господарського кодексу України (ГКУ), фермерське господарство створюють з метою виробництва, переробки та реалізації продукції сільського господарства; воно є однією з форм підприємництва громадян [4]. ГКУ та Закон України (ЗУ) «Про фермерське господарство», регулюють усі процеси, пов'язані зі створенням і подальшою діяльністю фермерського господарства. В Україні систему нормативно-правових актів, що регулюють діяльність фермерських господарств, становлять:

– Конституція України, яка визначає відносини, пов'язані із створенням, діяльністю та припиненням діяльності фермерських господарств;

– Земельний кодекс України, у якому регулюються земельні відносини, що виникають під час використання надр, лісів, вод, а також рослинного

та тваринного світу, метою якого є забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель;

– Господарський кодекс України має на меті забезпечити зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва, утвердити суспільний господарський порядок в економічній системі України, сприяти гармонізації її з іншими економічними системами;

– Сімейний кодекс України, який регулює сімейні відносини членів фермерського господарства;

– ЗУ «Про фермерське господарство», який спрямований на створення умов для реалізації ініціативи громадян щодо виробництва товарної сільськогосподарської продукції, її переробки та реалізації на внутрішньому і зовнішньому ринках, а також для забезпечення раціонального використання й охорони земель фермерських господарств, правового та соціального захисту фермерів України;

– ЗУ «Про сільськогосподарську кооперацію», який визначає правові, організаційні, економічні та фінансові особливості утворення і діяльності сільськогосподарських кооперативів [5, 6, 7, 8]. Особливість фермерських господарств як утворень полягає в тому, що особи, котрі працюють у господарстві за контрактом, не можуть бути його членами [5]. Унаслідок цього підприємливі особи починають відкривати власний аграрний бізнес, створюючи приватні фермерські господарства.

Зокрема, П. Макаренко та Л. Мельник, розглядаючи фермерство України у контексті тенденцій розвитку світового сільського господарства, зазначають, що ця форма аграрного виробництва в країнах із ринковою економікою є пріоритетною. Вони підтримують тезу, згідно з якою поєднання в одній галузі власника виробничих ресурсів і результатів господарювання, працівника і менеджера найбільшою мірою забезпечує сумлінне та творче ставлення людини до праці, сприяє раціональному використанню землі й інших засобів виробництва [15]. Л. Гнатишин розглядає важливість дослідження стану і використання ресурсного потенціалу фермерських господарств, що дасть їм змогу уникнути необґрунтованих втрат [16].

Певною мірою доробок науковців стосується використання трудових ресурсів у фермерських господарствах. За твердженням В. Липчука, характер трудових відносин у фермерських господарствах може стати критерієм їх класифікації [17]. Серед основних чинників, що визначають перспективи функціонування фермерських господарств, І. Яців виділяє спроможність отримати від сільськогосподарського виробництва дохід, який забезпечить належний соціальний захист сім'ї фермера [9]. Водночас питання формування трудового потенціалу фермерських господарств

та визначення перспектив його розвитку залишається малодослідженим.

В економічно розвинених країнах фермерство – високоефективна форма ведення сільськогосподарського виробництва. Порівняно з іншими категоріями сільськогосподарських підприємств фермерські господарства відрізняються певними перевагами, пов'язаними з особливістю використання ними трудових ресурсів. Є. Майовець серед таких виділяє високу мотивацію праці, відповідальність фермера та його сім'ї, відсутність плінності кадрів, інших проблем ефективного використання трудових ресурсів [10]. До інших переваг, на думку В. Горьового, варто віднести можливість поєднання виробничої та побутової сторін життєдіяльності, можливість вести справу з родиною, виховувати продовжувачів своєї справи, передавати власний досвід наступним поколінням [11].

Наведемо основні визначення поняття «фермерські господарства», що простежуємо у вітчизняній економічній літературі: фермерське господарство – це:

1) «форма підприємництва громадян з метою виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції» [12];

2) «сімейно-трудове об'єднання жителів села, робота та побут яких пов'язана з землеробством, особистою працею, спрямованою на виробництво товарної маси продуктів харчування, продовольства й сировини і на одержання доходів» [13]. Учений В.П. Горьовий стверджує, що фермерське господарство – одна із форм організації сільського виробництва громадянами країни, котрі здійснюють діяльність з метою отримання прибутків, щоб забезпечувати його існування та добробут [1]. Поняття «фермерське господарство» Т.П. Проценко визначає у вигляді сімейно-трудового об'єднання, мета якого – «створення єдиного виробничого колективу» [14]. Проаналізувавши основні підходи до визначення поняття фермерських господарств, можемо стверджувати, що думки дослідників комплексно доповнюють і розширюють тлумачення цієї категорії.

Хронологія становлення селянського господарства фермерського типу характеризується його переривчастістю. Нижня хронологічна межа пов'язана із зародженням у XVII ст. на українських землях козацьких хуторів, що стали попередниками фермерських господарств. Історики виділяють чотири історичні періоди формування селянського господарства фермерського типу, вказуючи на вплив аграрних реформ 1848, 1861, 1906-1916 рр., 1990-х років [4].

Земельні й майнові відносини першого періоду (займанщина як спосіб отримання землі, регламентація козацького землеволодіння, становлення вільних господарств товарного характеру, соціальна мобільність селянства в козацькій

державі) сприяли формуванню багатогалузевих господарств, а саме козацьких господарств, що орієнтувалися на товарне виробництво і використовували найману працю.

Другий період становлення господарств фермерського типу збігається з періодом утвердження капіталістичних ринкових відносин. Знаковими для українських земель були скасування кріпосного права і здійснення столипінської реформи. Внаслідок капіталістичної модернізації сільського господарства та поступового пристосування його до ринкових умов відбулося масове утворення господарств фермерського типу, накопичення земельних наділів заможними селянами, утверджується таке ставлення селянина до землі, яке унеможлиблює виникнення ситуації, коли земля не передається від батька до сина [18].

Під час третього періоду (більшовицького) з-поміж класових, політичних оцінок заможних селян-підприємців згадуються «селянин-власник» і «фермер». Власне заможні селяни-фермери були носіями економічного прогресу в сільському господарстві, але ставлення радянського тоталітарного режиму до заможного селянства спричинило соціальну трагедію [18, 19].

Початок четвертого періоду (сучасного) становлення фермерства датується 1990-ми роками. Закон України «Про селянське (фермерське) господарство», прийнятий Верховною Радою України в 1991 р., та Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство», який введено в дію у 1993 р., створили правові засади для створення фермерських господарств.

Отже, фермерське господарство – форма підприємницької діяльності громадян із набуттям статусу юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку із земельних ділянок, наданих їм для ведення фермерського господарства.

У межах сучасного періоду становлення фермерства можна виділити 4 етапи, які мають свої тенденції та особливості.

На першому етапі цього періоду державна підтримка, створення Українського державного фонду підтримки селянських фермерських господарств, зацікавленість селян і трансформаційні процеси в національному господарстві сприяли швидким темпам зростання їх чисельності [18]. Упродовж 1992-1995 рр. кількість фермерських господарств в Україні збільшилась у 16,6 разів (34,8 тис.), а їх площі землекористування – майже у 20 разів і досягли 786,4 тис.га.

Простежуються певні територіальні відмінності, наприклад, найбільше фермерських господарств у 1990 р. було утворено в Львівській області (36 господарств, що становило 44% загальної кількості в

Україні), водночас в 11 областях України не було створено жодного фермерського господарства, а у п'яти областях – по одному. За декілька років ситуація значно змінилась, і вже у 1995 р. в усіх регіонах України зареєстровано сотні фермерських господарств, найбільше у степових областях – Миколаївській, Одеській, Херсонській, Дніпропетровській та Донецькій (на них припадало 47% ферм України) [18] (тут і далі див. табл. 1).

Найбільші площі були надані фермерам Миколаївської (99,6 тис. га), Херсонської (91,3 тис. га), Дніпропетровської (72,3 тис. га), Кіровоградської (62,4 тис. га) та Одеської (61,3 тис. га) областей. Середній розмір фермерського господарства становив 23 га.

Незначний розвиток фермерства в окремих адміністративних районах України пояснюється пасивністю селян та низькою ефективністю діяльності органів місцевої влади і місцевого самоврядування, адже власне від них залежали: надання в користування і умови оренди земельних ділянок, допомога в матеріально-технічному забезпеченні виробничого процесу, можливості використання регіонального агро потенціалу тощо.

Неефективна цінова і кредитна політика та внутрішньогосподарські проблеми (матеріально-технічна база, селекційне та насіннєве забезпечення, проблеми зберігання, реалізації та переробки сільськогосподарської продукції), темпи розвитку фермерства значно загальмували і на загальнодержавному рівні не перевищували 2-3% на рік (1996-2000 рр.). Одночасно зі створенням нових господарств у регіонах відбувався процес припинення діяльності певної кількості фермерських господарств, переважно невеликих ферм, які об'єктивно не змогли організувати рентабельне сільськогосподарське виробництво на невеликих площах сільськогосподарських угідь [18].

Найбільше зростання чисельності фермерських господарств відбулося в Одеській, Запорізькій, Дніпропетровській, Кіровоградській та Закарпатській областях; ще у 12 областях мало місце незначне зростання. Зменшилась чисельність фермерських господарств за цей період у 8 областях України, найвідчутніше у Миколаївській та північних областях (Сумській, Чернігівській, Волинській) [18]. У цей період зростає пересічний розмір фермерських господарств до

Таблиця 1

Динаміка розвитку фермерства в Україні (1995–2016 рр.)

АР Крим, області	Етапи розвитку фермерства в Україні (кількість фермерських господарств на кінець періоду)			
	1995–2000 рр.	2000–2005 рр.	2005–2010 рр.	2010–2016 рр.
АР Крим	1218	+317	+482	-463
Вінницька	846	+128	+400	+296
Волинська	595	-67	+226	-48
Дніпропетровська	2549	+478	+378	-64
Донецька	2089	+65	-352	-233
Житомирська	310	+191	+185	+55
Закарпатська	1054	+400	-7	+159
Запорізька	1695	+496	+146	-54
Івано-Франківська	697	-65	-101	+30
Київська	923	+299	+257	-84
Кіровоградська	1792	+424	+369	-128
Луганська	1293	+239	-58	-73
Львівська	1186	-25	0	-238
Миколаївська	4981	-721	+185	+110
Одеська	4095	+772	+1346	-447
Полтавська	1343	+50	+134	+130
Рівненська	347	+148	+10	+45
Сумська	956	-159	-69	+2
Тернопільська	753	-57	-40	+117
Харківська	1035	+144	+135	-118
Херсонська	2783	+230	-484	-136
Хмельницька	522	+262	+415	+68
Черкаська	509	+204	+389	+30
Чернівецька	695	-3	+55	+93
Чернігівська	575	-100	-14	+20
Україна	34778	+3650	+4017	-921

Джерело: сформовано авторами на основі [18]

56 га, а у трьох областях (Луганській, Кіровоградській та Рівненській) він становив понад 100 га. Найбільші площі сільськогосподарських угідь були у користуванні фермерських господарств Дніпропетровської (293,5 тис. га), Кіровоградської (234,0 тис. га) та Запорізької (172,1 тис. га) областей.

Третій етап розвитку фермерства (з 2000 р. до 2005 р.) пов'язаний з прийняттям нового Земельного кодексу та конструктивними державними ініціативами. В Україні розпочалася нова хвиля зростання чисельності фермерських господарств та площ їх землекористувань (з 38,4 тис. господарств у 2000 р. до 42,4 тис. у 2005 р.). Досягнуто це переважно за рахунок оренди фермерами земельних паїв колишніх членів колективних сільськогосподарських підприємств, які віддавали перевагу фермерам перед іншими орендарями. Утворювалися й великі фермерські господарства шляхом об'єднання з іншими підприємствами аграрної сфери, зростання чисельності працюючих та виробничих потужностей.

Зауважимо, що на всіх етапах, особливо у 2000-2005 роках простежується тенденція ліквідації малоземельних фермерських господарств та збільшення кількості господарств з розмірами земельної площі понад 100 га. Пересічний розмір фермерських господарств зріс до 92 га, а у 8 областях цей показник становив понад 100 га (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Рівненська, Сумська, Харківська, Чернігівська).

За цей час значно збільшилась кількість фермерських господарств у Одеській області, Хмельницькій, Вінницькій, Черкаській, Дніпропетровській та Кіровоградській областях. Ще у 9 областях також спостерігалось збільшення чисельності господарств, водночас, також у 9 областях – скорочення (найбільше – у Донецькій та Херсонській областях). Найбільші площі сільськогосподарських угідь були у користуванні фермерів Дніпропетровської (418,1 тис. га), Кіровоградської (364,8 тис. га) та Одеської (331,2 тис. га) областей.

З 2005 р. до сьогодні (четвертий етап) простежується тенденція скорочення чисельності фермерських господарств при укрупненні окремих високорентабельних фермерських господарств та кооперуванні дрібних в аграрні спілки (кластери, альянси, партнерства і т. п.).

Крім традиційних проблем (слабка матеріально-технічна база, відсутність можливостей переробки продукції, забезпечення добривами, насінням тощо) нагальною стала також обмеженість у можливостях реалізації виробленої продукції. Супермаркети здебільшого зорієнтовані на імпорتنу сільськогосподарську продукцію (переважно за рахунок кращого вигляду, якості упакування та кращої транспортабельності), а

заплановані оптові сільськогосподарські ринки, створені місцевими органами влади, виправдали себе лише частково. Як результат – низька закупівельна ціна та висока роздрібна. Для фермерів, основним завданням яких є виробництво сільськогосподарської продукції, це значно знизило рентабельність діяльності, що в багатьох випадках стала збитковою.

Чисельність фермерських господарств в Україні за період з 2005 до 2016 років зменшилась з 42,4 до 41,4 тис. одиниць. Найбільше скорочення відбулось в Одеській, Кіровоградській та Харківській областях. Ще у 5 областях відбулося помітне зменшення чисельності господарств, а у 13 областях – незначне зростання чисельності ферм, найбільше у Вінницькій, Закарпатській, Полтавській, Тернопільській та Миколаївській

Зріс пересічний розмір фермерських господарств до 103 га. У 13 областях пересічний розмір перевищував 100 га (Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Сумська, Харківська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська). Менше ніж 50 га землі припадає на фермерські господарства Закарпатської (8,5 га), Івано-Франківської (10,3 га) та Чернівецької (36,0 га) областей.

На кінець 2016 р. у користуванні фермерських господарств України було 4290,8 тис. га, найбільші площі у фермерів Дніпропетровської (450,9 тис. га), Кіровоградської (388,3 тис. га) та Одеської (334,0 тис. га) областей. Територіальні відмінності у площах землекористування відображено у табл. 2.

1. Регіони сталого розвитку (Черкаська, Хмельницька, Житомирська, Полтавська, Вінницька та Рівненська області).

2. Регіони позитивного динамічного розвитку (Київська, Закарпатська, Чернівецька, Одеська, Кіровоградська, Запорізька Харківська та Дніпропетровська області).

3. Регіони уповільненого розвитку (Луганська, Волинська, Херсонська, Тернопільська, Миколаївська області та АР Крим).

4. Регіони розбалансованого розвитку (Львівська, Івано-Франківська, Чернігівська, Донецька та Сумська області).

На сучасному етапі у становленні фермерства в Україні виокремлено чотири етапи, які різняться динамікою чисельності фермерських господарств, площ їх землекористувань, обсягами виробництва сільськогосподарської продукції тощо. Серед регіонів України Черкаська, Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Полтавська та Рівненська області вирізняються позитивними тенденціями щодо розвитку фермерства. Водночас, найбільша кількість господарств властива Одеській, Миколаївській та Дніпропетровській областям. У фермерів 4 областей (Дніпропетровська, Кіровоградська,

Динаміка площ сільськогосподарських угідь фермерських господарств України (1995–2016 рр.)

	З них фермерські господарства		
	кількість, одиниць	площа сільськогосподарських угідь, тис.га	у т.ч. площа ріллі, тис.га
Україна	33682	4437,9	4297,7
Вінницька	1894	250,3	245,4
Волинська	600	55,2	51,7
Дніпропетровська	3194	455,2	449,0
Донецька	956	181,4	173,6
Житомирська	586	68,8	66,4
Закарпатська	939	9,8	8,7
Запорізька	2046	346,6	333,1
Івано-Франківська	507	29,1	27,1
Київська	1221	151,8	144,8
Кіровоградська	2550	417,3	413,7
Луганська	802	227,7	215,1
Львівська	788	55,4	51,0
Миколаївська	3373	352,2	345,9
Одеська	3966	399,6	391,0
Полтавська	1804	242,8	238,6
Рівненська	371	30,8	29,7
Сумська	639	120,2	115,3
Тернопільська	620	67,7	66,1
Харківська	1211	264,7	258,9
Херсонська	2047	275,3	261,5
Хмельницька	1095	134,1	130,4
Черкаська	1274	156,3	146,4
Чернівецька	596	29,4	26,0
Чернігівська	598	115,4	107,5
м. Київ	5	0,8	0,8

Джерело: сформовано авторами на основі [18]

Запорізька, Одеська) зосереджено 35 % усіх сільськогосподарських угідь фермерських господарств України. Незважаючи на тенденцію укрупнення фермерських господарств, забезпеченість земельними угіддями залишається однією з основних проблем фермерства.

Розвиток фермерства вийшов на засновницькі позиції господарювання на селі та проявляється в усіх основних галузях сільськогосподарського виробництва. Разом з тим, незважаючи на вагомі позиції фермерів у регіональному виробництві певних видів сільськогосподарської продукції, їх внесок у ринок продовольства залишається незначним, а становище – скрутним.

Нехтування проблемами фермерів на загальнодержавному та регіональному рівнях, сумнівні переваги від запровадження ринку земель (з позиції фермерів) та інше можуть призвести до занепаду фермерства в Україні.

Однозначно оцінити наслідки реформування в аграрній сфері України досить проблематично, як і передбачити місце фермерських господарств в організаційно-функціональній структурі майбутнього сільського господарства.

Дискусійними питаннями є оптимальна кількість фермерських господарств та розміри площ їх землекористування. Водночас зауважимо, що відбувається процес укрупнення (об'єднання) дрібно-земельних фермерських господарств. Питання оптимальних розмірів фермерських господарств, крім традиційного виробничого напрямку та природньо-географічних умов, залежить і від сприяння органів влади, матеріально-технічного забезпечення, фінансових можливостей тощо. Також дискусійним є питання стосовно запровадження ринку земель: воно може стати рушійною силою зародження нового етапу розвитку чи нового періоду занепаду фермерства в Україні.

Ці та інші проблеми розвитку фермерства в Україні з позицій суспільної географії й надалі залишаються актуальними і потребують поглиблених досліджень.

Аналізуючи порівняльну таблицю 3 можемо зробити висновок, що у виробництві сільськогосподарської продукції переважає продукція рослинництва і має тенденцію до збільшення обсягів виробництва. Збільшення виробництва продукції рослинництва спостерігається в таких областях

Таблиця 3

**Продукція сільського господарства в фермерських господарства за регіонами,
(у постійних цінах 2018 року; млн. грн.)**

	Продукція сільського господарства			У тому числі					
				продукція рослинництва			продукція тваринництва		
	2016	2017	2018	2016	2017	2018	2016	2017	2018
Україна	22101,4	21743,1	25118,9	20705,3	20338,8	23619,6	1396,1	1404,3	1499,3
області									
Вінницька	1768,3	1662,6	2036,0	1694,3	1586,5	1957,1	74,0	76,1	78,9
Волинська	415,4	490,3	574,7	342,2	405,4	491,7	73,2	84,9	83,0
Дніпропетровська	1821,1	1822,8	1936,3	1774,5	1781,3	1891,6	46,6	41,5	44,7
Донецька	635,1	607,5	544,6	612,1	583,9	521,8	23,0	23,6	22,8
Житомирська	393,3	394,4	499,4	315,3	335,0	444,0	78,0	59,4	55,4
Закарпатська	98,0	77,7	83,0	69,9	56,7	67,4	28,1	21,0	15,6
Запорізька	1175,3	1204,2	1035,0	1169,6	1198,2	1031,0	5,7	6,0	4,0
Івано-Франківська	199,9	230,7	269,3	180,5	210,3	244,1	19,4	20,4	25,2
Київська	956,0	791,9	1101,9	901,0	729,7	1038,2	55,0	62,2	63,7
Кіровоградська	2061,7	1714,3	2247,9	2007,3	1669,0	2206,4	54,4	45,3	41,5
Луганська	915,9	863,1	938,6	876,3	827,2	904,5	39,6	35,9	34,1
Львівська	561,6	682,3	799,6	277,3	361,4	416,4	284,3	320,9	383,2
Миколаївська	1397,6	1209,3	1456,8	1386,6	1195,4	1440,6	11,0	13,9	16,2
Одеська	1828,8	1838,2	1829,7	1808,8	1819,8	1816,0	20,0	18,4	13,7
Полтавська	1425,3	1203,9	1739,2	1312,7	1104,7	1632,8	112,6	99,2	106,4
Рівненська	223,8	255,9	268,6	154,4	187,3	199,9	69,4	68,6	68,7
Сумська	718,0	789,4	967,4	659,2	728,0	898,0	58,8	61,4	69,4
Тернопільська	423,3	587,7	635,1	385,4	551,8	594,7	37,9	35,9	40,4
Харківська	1341,8	1241,1	1460,8	1304,2	1207,6	1426,5	37,6	33,5	34,3
Херсонська	1177,6	1277,8	1259,9	1164,9	1269,0	1245,2	12,7	8,8	14,7
Хмельницька	784,4	933,1	1087,0	691,8	835,4	975,4	92,6	97,7	111,6
Черкаська	972,0	892,3	1179,4	914,4	827,1	1120,0	57,6	65,2	59,4
Чернівецька	150,0	173,6	244,7	134,2	159,4	216,0	15,8	14,2	28,7
Чернігівська	657,2	799,0	924,0	568,4	708,7	840,3	88,8	90,3	83,7

Джерело: сформовано авторами на основі [20]

як Кіровоградська, Вінницька, Дніпропетровська, Одеська. Натомість продукція тваринництва скорочується, найбільше її виробництво припадає на такі області як Львівська, Хмельницька та Полтавська.

Розглядаючи парк техніки фермерських господарств, варто відзначити переважаючу роль тракторів. Найбільша їх кількість станом на 2017 рік налічувалась у Дніпропетровській, Кіровоградській та Вінницькій областях. Найбільша кількість зернозбиральних комбайнів у Дніпропетровській, Кіровоградській та Вінницькій областях. Низька технічна забезпеченість сільськогосподарських підприємств призводить до розтягувань термінів проведення сільськогосподарських робіт, погіршення їх якості, значних втрат врожаю та зниження урожайності сільськогосподарських культур (табл. 4).

Рівень рентабельності продукції рослинництва в фермерських господарствах має найбільші показники по виробництву соняшника 30,3%, картоплі 28% та культури зернові та зернобобові 26,1%. Виробництво продукції з наймен-

шою рентабельністю припало на цукрові буряки фабричні –2,2%.

Найбільша рентабельність по виробництву соняшника припала на такі області: Житомирська(42,8%), Чернівецька(40,7%), Сумська(42,8%).

Найбільша рентабельність по виробництву картоплі припала на такі області: Донецька(124,6%), Одеська(106,3%), Хмельницька(97,7%).

У тваринництві прибутковим стало виробництво молока (18%), яйця (9,3%) та м'ясо птиці (6,8%). Найбільше виробництва молока припадає на такі області: Донецька (48,3%), Херсонська (44,6%), Чернігівська (32,7%). На другому – виробництво яєць, найбільшими виробниками є такі області: Черкаська (60,6%), Дніпропетровська (53,3%), Тернопільська (32,9%) (табл. 5).

На думку І.В. Фурман присутні наступні особливості в кредитуванні фермерських господарств відображено в табл. 6 [19].

Недостатня забезпеченість кредитними ресурсами фермерських господарств на нашу думку стримує їх розвиток. Доцільно з метою розвитку

Наявність основної сільськогосподарської техніки в фермерських господарствах за регіонами у 2017 році, (на кінець року)

	Трактори		Зернозбиральні комбайни	
	Шт.	у % до наявності на початок року	Шт.	у % до наявності на початок року
Україна	37248	105,8	9093	106,0
області				
Вінницька	2724	105,7	622	105,4
Волинська	621	107,3	171	105,6
Дніпропетровська	3976	104,1	952	103,7
Донецька	925	103,8	286	103,6
Житомирська	689	103,5	204	103,6
Закарпатська	217	130,7	22	110,0
Запорізька	2492	103,9	675	108,7
Івано–Франківська	351	110,7	82	91,1
Київська	1525	103,0	337	101,8
Кіровоградська	3819	106,4	941	106,7
Луганська	1616	105,6	452	105,9
Львівська	914	104,1	216	103,3
Миколаївська	2331	104,3	553	106,6
Одеська	2471	107,3	586	107,7
Полтавська	2469	108,9	563	106,4
Рівненська	358	106,2	131	110,1
Сумська	1158	106,0	279	99,3
Тернопільська	619	102,5	157	104,0
Харківська	2182	102,3	556	102,2
Херсонська	1961	106,8	418	118,1
Хмельницька	1200	110,9	339	109,4
Черкаська	1418	109,8	307	111,2
Чернівецька	363	100,6	55	103,8
Чернігівська	849	108,4	189	105,6

Джерело: сформовано авторами на основі [20]

фермерства створювати відповідні кооперативи з переробки сільськогосподарської продукції для максимізації прибутків.

До сьогодні цьому напрямку в Україні не приділяли достатньо уваги. Водночас досвід європейських країн свідчить, що завдяки об'єднанню з іншими фермерами невеликим сільгоспвиробникам вдається значно підвищувати ефективність своєї діяльності. Концепцією передбачено надання фінансової підтримки сільськогосподарським обслуговуваним кооперативам, що здійснюватимуть первинну обробку та переробку продукції фермерських господарств. Держава повинна стимулювати створення фермерами сільськогосподарських кооперативів – як самостійно, так і спільно з членами особистих селянських господарств. Це дозволить розвинути переробку сировини всередині країни та сприятиме виробництву агропродукції з високою доданою вартістю. Кооперація з іншими виробниками дозволить фермерам більш ефективно реалізовувати свою продукцію як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках, конкуруючи з посередницькими структурами [19].

Висновки з проведеного дослідження. Отже можна зробити висновки, якщо не буде політичної волі щодо всебічної потужної підтримки розвитку фермерського господарства та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, реформування земельних відносин в інтересах фермерів всупереч лобіюванню інтересів агрохолдингів, в Україні може відбутися повна латифундація української землі і знищення фермерства, що спричинить стрімке падіння добробуту сільського населення, масові соціальні катаклізми на довгі десятиліття (як у Бразилії), руйнацію агроєкосистеми, що загрожуватиме продовольчій та екологічній безпеці України. Тому існує обґрунтована необхідність розвитку СОК як необхідної умови розвитку фермерських господарств. СОК є засобом захисту економічних інтересів фермерів. До прямих переваг об'єднання фермерів у СОК належать: протистояння переробним підприємствам у монопольному встановленні закупівельних цін, економія на транспортних витратах, організація постачання та переробки продукції великими партіями за вигідними цінами, забезпечення кооперативу потрібними ресурсами за пільговими цінами тощо.

Таблиця 5

**Рівень рентабельності продукції сільського господарства
в фермерських господарствах за регіонами у 2018 році**

	культури зернові та зернобобові	Соняшник	буряки цукрові фабричні	культури овочеві	картопля	культури плодів та ягідні	виноград
Україна	26,1	30,3	-2,2	7,6	28,0	22,6	17,8
області							
Вінницька	26,5	36,8	1,8	5,0	2,1	29,7	-
Волинська	14,9	18,7	4,6	20,6	5,9	81,1	-
Дніпропетровська	23,7	33,3	44,6	12,7	-5,3	-35,4	-
Донецька	17,1	20,1	-	97,0	124,6	-23,4	к
Житомирська	46,5	42,8	26,1	30,6	66,0	11,1	-
Закарпатська	10,0	20,8	-	7,7	-18,8	17,4	73,3
Запорізька	21,2	23,5	-	12,0	16,0	-22,0	-
Івано-Франківська	20,8	30,0	-18,1	18,4	-0,9	23,4	-
Київська	25,4	28,0	-4,7	22,0	9,1	24,1	-
Кіровоградська	23,6	29,4	-24,9	-52,2	21,5	6,0	-
Луганська	25,0	35,0	4,8	25,9	-	-	-
Львівська	24,5	13,5	9,6	58,8	37,1	14,5	-
Миколаївська	29,1	31,8	-	9,1	-16,0	-10,6	87,9
Одеська	26,2	32,9	-	9,6	105,3	34,3	15,4
Полтавська	31,7	36,2	0,6	41,3	9,3	11,1	-
Рівненська	25,2	18,4	-27,9	13,7	14,6	26,6	-
Сумська	41,5	42,8	16,2	82,3	32,5	-	-
Тернопільська	30,0	23,4	-7,3	9,6	18,3	32,8	-
Харківська	16,8	27,9	-12,0	17,4	30,1	5,1	-14,4
Херсонська	25,3	31,5	-	-6,6	12,2	2,1	-18,2
Хмельницька	33,3	18,5	-3,6	27,1	97,7	55,0	-
Черкаська	29,3	27,6	9,3	70,2	-56,8	27,2	-
Чернівецька	15,0	40,7	-	186,3	56,0	17,4	-
Чернігівська	27,2	26,5	-5,3	25,3	31,0	57,0	-
місто							
Київ	5,1	10,4	-	-	-	-	-

Джерело: сформовано авторами на основі [20]

Таблиця 6

Особливості кредитування фермерських господарств

Природно-кліматичні фактори	Соціально-економічні та політичні фактори
Неможливість організації поточного виробництва, що потребує значних обсягів кредитів, з різними термінами погашення	Суттєве відставання аграрного виробництва від інших галузей народного господарства у рівні фондоозброєності праці
Факт сезонного розриву між вкладенням коштів та їх надходженням від реалізації виробленої продукції, з терміном погашення до півтора року	Надзвичайний моральний і фізичний знос засобів виробництва, що викликає потребу у значних довгострокових вкладеннях
Безперервність процесів відтворення в виробництві, які не можуть бути зупинені і тому потребують постійного та своєчасного вкладення коштів і своєчасного надання кредитів	Недостатній рівень забезпечення фермерів авансовими платежами, що збільшує потребу в кредитному забезпеченні галузі
Необхідність тримати в обороті значний запас сировини та матеріалів, що уповільнює швидкість обігу коштів і потребує відповідних форм кредитного забезпечення необхідного обсягу оборотних засобів	Випередження темпів росту витрат виробництва над темпами зростання реалізаційних цін, в результаті чого виник диспаритет цін, ліквідація якого потребує значної фінансової підтримки галузі з боку держави
Використання значної частки продукції як сировини для продовження процесу виробництва, що потребує специфічного кредитного забезпечення фермерських господарств	Збільшення заборгованості за реалізовану сільськогосподарську продукцію, що потребує вдосконалення системи розрахунків та збільшує потребу в додатковому фінансовому забезпеченні
Потреба в швидкій переробці або реалізації виробленої продукції	Специфічність застави та зміни її ціни (землі, техніки, іншого майна)

Джерело: сформовано авторами на основі [19]

Для зростання кількості фермерських господарств необхідно імплементувати світовий досвід провідних країн щодо розвитку якісних дорадчих служб, які змогли б змінити негативне ставлення селян до СОК, надавали інформацію щодо інновацій в аграрній сфері і допомагали у їх впровадженні; громадських організацій фермерів, які повинні бути у стійкому діалозі з владою і лобювати інтереси фермерів на всіх рівнях прийняття рішень; всебічне стимулювання та популяризація розвитку СОК.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Горьовий В. П. Менеджмент фермерських господарств: навч. посіб. / за ред. В. П. Горьового. К.: Центр учбової л-ри, 2014. 366 с.
2. Закон України «Про фермерське господарство» / Верховна Рада України. Київ: Парлам. вид-во, 2003. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15> (дата звернення 10.10.2019).
3. Чеботар С.І., Шевчик М.Г., Рябчик І.В. Маркетинг: навч. посіб. Київ, 2009. 240 с.
4. Дашевська Н.С. Маркетингове забезпечення збуту продукції тваринництва в сучасних умовах. URL: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/5.3/100.pdf> (дата звернення: 10.10.2019).
5. Господарський кодекс України. Х.: ТОВ «Одісей», 2007. 240 с.
6. Земельний кодекс України / Верховна Рада України. Київ: Парлам. вид-во, 2002. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 10.09.2019).
7. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» / Верховна Рада України. Київ: Парлам. вид-во, 1997. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.11.2019).
8. Зіньцьо Ю. В. Суть, класифікація та типи фермерських господарств в Україні. Перспективи сталого розвитку економіки: національний та регіональний аспекти: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Дніпропетровськ, 3–4 квіт. 2015, Дніпропетровськ, 2015. Ч. 1. С. 111–114.
9. Яців І.Б. Конкуренентоспроможність сільськогосподарських підприємств: монографія / І.Б. Яців. – Львів: Український бестселер, 2013. – 427 с.
10. Майовець Є.Й. Аграрне підприємництво в Україні: моногр. / Є. Й. Майовець. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 428 с.
11. Горьовий В.П. Фермерство України: теорія, методологія, практика: моногр. / В. П. Горьовий. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 540 с.
12. Україна – одна зі світових аграрних лідерів. URL: <http://businessviews.com.ua/ru/business/id/lushaja-infografika-iz-infograficheskogospravochnika-agrobiznes-ukrainy-2017-1650> (дата звернення: 14.10.2019).
13. Карунос С.А. Значення фермерських господарств у підвищенні конкурентоспроможності аграрного виробництва. URL: http://www.rusnauka.com/9_KPSN_2011/Economics/12_83959.doc.htm (дата звернення 09.09.2019).
14. Костур О.Д. Фермерське господарство як організаційно-правова форма ведення товарного сільськогосподарського виробництва в Україні та державах СНД: порівняльно-правовий аналіз. Актуальні проблеми вдосконалення чинного вдосконалення законодавства України. 2014. Вип. 35. С. 171–183. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2014_35_18 (дата звернення 17.10.2019).
15. Абрамович І. А. Теоретичні основи та форми прояву аграрного бізнесу. Ефективна економіка. 2012. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=907>. (дата звернення 15.11.2019).
16. Господарський кодекс України. Х.: ТОВ «Одісей», 2007. 240 с.
17. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» / Верховна Рада України. Київ: Парлам. вид-во, 1997. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>. (дата звернення 15.11.2019).
18. Нечитайло В.В. Сільське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.
19. Фурман І.В. Кредитування – важливий напрям активізації діяльності фермерських господарств. зб. наук. праць Вінницького національного аграрного ун-ту. Серія: Економічні науки. Вінниця, 2010. Вип. 5, том 2. С. 125–129.
20. Розвиток фермерства та кооперації. <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichnezrostannya/rozvitok-fermerstva-ta-kooperaciyi> (дата звернення: 14.09.2019).

REFERENCES:

1. Horovyi V.P. (2014) Menedzhment fermerskykh hospodarstv [Management of farms], Kyiv: Tsentр uchbovoi l-ry. (in Ukrainian)
2. Zakon Ukrainy (2003) "Pro fermerske hospodarstvo" [The Law of Ukraine "On Farming"] / Verkhovna Rada Ukrainy. Kyiv: Parlam. vyd-vo, 2003. Available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15> (accessed 10 October 2019).
3. Chebotar S.I., Shevchuk M. H., Riabchuk I. V. (2009) Marketynh [Marketing]. Kyiv. (in Ukrainian)
4. Dashevska N. S. Marketynhove zabezpechennia zbutu produktsii tvarynnytstva v suchasnykh umovakh. [Marketing support for the sale of livestock products in modern conditions] Available at: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/5.3/100.pdf> (accessed 10 October 2019).
5. Hospodarskyi kodeks Ukrainy.(2007) [Economic Code of Ukraine] Kh.: TOV "Odyssey".
6. Zemelnyi kodeks Ukrainy (2002) [The Law of Ukraine "Land Code of Ukraine"] / Verkhovna Rada Ukrainy. Kyiv: Parlam. vyd-vo, Available at <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (accessed 10 September 2019).
7. Zakon Ukrainy "Pro silskohospodarsku kooperatsiu" (1997) [The Law of Ukraine "On Agricultural Cooperation"], / Verkhovna Rada Ukrainy. Kyiv: Parlam. vyd-vo. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80> (accessed 10 October 2019).
8. Zintso Yu. V. (2015) Sut, klasyfikatsiia ta typy fermerskykh hospodarstv v Ukraini. Perspektyvy staloho

rozvytku ekonomiky: natsionalnyi ta rehionalnyi aspekty. [The essence, classification and types of farms in Ukraine. Prospects for Sustainable Economic Development: National and Regional Aspects materialy] Mizhnar. nauk.-prakt. konf., Dnipropetrovsk, 3–4 kvit. 2015, Dnipropetrovsk, Ch. 1. P.111–114. (in Ukrainisan)

9. Yatsiv I.B. (2013) Konkurentospromozhnist silskohospodarskykh pidpriemstv [Competitiveness of agricultural enterprises] : monohrafiia / I. B. Yatsiv. – Lviv : Ukrainskyi bestseler. (in Ukrainisan)

10. Maiovets Ye.Y. (2006) Ahrarne pidpriemnytstvo v Ukraini [Agricultural entrepreneurship in Ukraine]. Lviv : Vyd. tsentr LNU im. Ivana Franka.(in Ukrainian)

11. Horovyi V. P. (2007) Fermerstvo Ukrainy: teoriia, metodolohiia, praktyka[Farming of Ukraine: theory, methodology, practice]. K. : NNTs IAE. (in Ukrainisan)

12. Ukraina – odna zi svitovykh ahrarnykh lideriv. [Ukraine is one of the world's agrarian leaders], Available at: <http://businessviews.com.ua/ru/business/id/lushajainfografika-iz-infograficheskogospravochnika-agrobiznes-ukrainy-2017-1650> (accessed 14 October 2019).

13. Karunos S.A. (2011) Znachennia fermerskykh hospodarstv u pidvyshchenni konkurentospromozhnosti ahrarnoho vyrobnytstva [The importance of farms in improving the competitiveness of agricultural production] Available at : http://www.rusnauka.com/9_KPSN_2011/Economics/12_83959.doc.htm (accessed 9 September 2019).

14. Kostur O. D. (2014)Fermerske hospodarstvo yak orhanizatsiino-pravova forma vedennia tovarnoho silskohospodarskoho vyrobnytstva v Ukraini ta derzhavakh SND: porivnialno-pravovy analiz. Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho vdoskonalennia zakonodavstva Ukrainy. [Farming as an organizational and legal

form of agricultural commodity production in Ukraine and the CIS countries: a comparative legal analysis. Actual problems of improvement of current improvement of the legislation of Ukraine], vol. 35, pp. 171–183. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2014_35_18 (Accessed 17 October 2019).

15. Abramovych I.A. (2012) Teoretychni osnovy ta formy proiavu ahrarnoho biznesu. Efektyvna ekonomika. [The teoretical bases and forms of manifestation of agrarian business. An efficient economy] Vol. 12. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=907>. (accessed 15 November 2019).

16. Hospodarskyi kodeks Ukrainy.(2007) Kh.: TOV “Odissei”.

17. Zakon Ukrainy “Pro silskohospodarsku kooperatsiiu” (1997) [On Agricultural Cooperation], / Verkhovna Rada Ukrainy. Kyiv: Parlam. vyd-vo, Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>. (accessed 15 November 2019).

18. Nechytailo V. V. (2004) Silske hospodarstvo fermerskoho typu v Ukraini. istoriia i suchasnist [Farming type agriculture in Ukraine: history and present]. Kamianets-Podilnyi: Aksioma.

19. Furman I.V.(2010) Kredytuvannia – vazhlyvyi napriam aktyvizatsii diialnosti fermerskykh hospodarstv [Lending is an important direction of activation of farm activities]. Vynytskoho natsionalnoho ahrarnoho un-tu. Seriia: Ekonomichni nauky. Vinnytsia. vol. 5, no. 2, pp. 125–129.

20. Rozvytok fermerstva ta kooperatsii [Development of farming and cooperatives] Available at <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne-zrostannya/rozvitok-fermerstva-ta-kooperacyi> (accessed 14 September 2019).